

Symposium L. APOSTEL, Ph. VAN PARIJS, B. TROMP

"Is de theorie van Marx vandaag nog van belang voor de sociologie?"

Honderd jaar geleden, in 1883, is Karl Marx te Londen gestorven. Dat feit is dit jaar in vele landen en op verschillende manieren herdacht. Niet verwonderlijk indien men bedenkt welke impact Marx' denken heeft (gehad) in onze samenleving. Omwille van de volgehouden controverse, zowel wetenschappelijk als politiek-journalistiek, over zijn werk, heeft de redactie dit herdenkingsjaar willen aangrijpen om op de actuele betekenis van Marx voor de sociologie nader in te gaan. Tegelijkertijd wou men monumentale, nietszeggende eerbetuigingen vermijden en werd daarom geopteerd voor korte artikels in "statement"-vorm.

Aldus werden er 4 auteurs aangezocht om hun positie uiteen te zetten. E. Mandel heeft wegens overwerk (het Marx-jaar!) moeten afzien van medewerking. De teksten van Apostel (Gent) (p. 392-401), Van Parijs (Louvain-la-Neuve) (p. 402-409) en Tromp (Leiden) (p. 409-419) volgen hieronder, afgerond met enkele reacties van de auteurs op elkaars bijdragen (p. 419-429).

Om hen enige oriëntatiehulp te geven en de artikels enigszins vergelijkbaar te maken, werden enkele algemene vragen geformuleerd, waarop de auteurs gevraagd werd te willen ingaan. Voor een goed begrip van de teksten som ik ze hier even op :

- a. Kan de maatschappij van vandaag (nog) in termen van de theorie van Marx worden begrepen ?
- b. Welke zijn resp. de sterke en de zwakke punten in de theorie van Marx ?
- c. Hoe ziet U de toekomstkansen van de theorie van Marx ? Welke zijn in dit verband de te vervullen theoretische opgaven ?

Staf HELLEMANS

EEN STELLINGNAME TEGENOVER MARX

Lec APCSTEL

I. Om op uw eerste vraag te antwoorden moet worden gezegd in welk opzicht de maatschappij van vandaag van degene verschilt die Marx voor zich had.

Ik zie de volgende verschillen:

A. De staat heeft in Oost en West, Noord en Zuid een zowel economische als culturele rol gekregen die hij tijdens Marx' leven niet had.

B. De heerschappij van het financieel kapitaal en de interacties van internationale holdings zijn nu meer dominerend dan in zijn tijd.

C. De wereldmarkt heeft zich uitermate sterk ontwikkeld. Op die wereldmarkt staan de pogingen om, in Marx' naam, een socialistische planeconomie te ontwikkelen - die tot partijdictaturen hebben geleid (China, Rusland, Cuba, Vietnam) - nu in militaire en economische interactie met gemengde concurrentie en planeconomieën (de laatkapitalismen). De economische ontwikkeling van planeconomieën enerzijds en van gemengde concurrentie en planeconomieën anderzijds was Marx niet bekend. De dynamiek van Leninistische staatsbureaucratieën,

oorlogen tussen socialistische (?) staten (Vietnam - China), coalities van socialistische staten met bolwerken van het internationaal kapitalisme (China - USA), de interactie van gedekoloniseerde onderontwikkelde landen in ontwikkeling met de twee blokken zijn nieuwe fenomenen.

D. In de geprivilegieerde kernlanden van het kapitalisme heeft de arbeidersbeweging een welvaartstaat geschapen (die nu wordt afgebouwd door een structurele crisis), maar waarvan de eigen dynamiek en spanningen in Marx' werk geen object van studie konden zijn.

E. De door hem voorziene sterke technologisering heeft de wetenschappelijke en technologische onderzoeken een impact op het produktieproces bezorgd die hij sporadisch aangeduid maar niet in detail bestudeerd had (bovendien is het wetenschappelijk onderzoek structureel gesocialiseerd, zo dat dit fragment van de zgn. 'bovenbouw' sterker met de onderbouw is verbonden).

F. De versnelde technologische ontwikkeling heeft op de biosfeer een makro-impact gehad, voor men tot de socialistische organisatie kon overgaan, die het ecologisch probleem tot een centraal probleem maken terwijl de anarchische groei van het kapitalisme nog voortduurt. De studie van de gevolgen daarvan en de antwoorden daarop zijn in Marx niet aanwezig.

G. De snelle dynamiek van het sociale leven, en de interferenties van de verschillende culturen (wereldmarkt) hebben overal de gevestigde waardepatronen aangetast en ideologische systemen ondergraven (zowel in kapitalistische als in zgn. "socialistische" landen). De multiplicatie, interne desintegratie en pogingen tot reconstructie van de superstructuur (de ethiek, de religie, de kunst, de vrijetijdsbesteding, de modes, de consumptiepatronen) zijn in de korte fragmenten die het marxistische werk aan de relatie tussen infra- en superstructuur gewijd heeft niet verklaard. Nochtans is het slechts door de impact van de super- op de infrastructuur dat door ideologisch-politiek werk de intellectuele en politieke klassenstrijd kan worden gevoerd. Er ontbreekt in Marx een theoretisering van de klassenstrijd die langer duurt en ingewikkelder vormen aanneemt dan voorzien. Er ontbreekt ook een theorie van de wederzijdse interactie van infra- en superstructuur (die onverbrekkelijk in elkaar vervlochten zitten).

Sommige van deze fenomenen zijn op specifieke plaatsen in Marx' oeuvre (dat uiteraard uit bijna steeds onafgewerkte pro-

dukten bestaat en zich dus zeker niet tot de dogmatisering leent waaraan het helaas ten offer is gevallen) aangeduid maar niet uitgewerkt. Met andere woorden: Marx wou schrijven maar heeft niet geschreven : a) een theorie van de staat; b) een theorie van de wereldmarkt; c) een theorie van het ontwikkeld financieel en kredietkapitaal; d) een theorie van de wetenschap als directe produktiekracht. Hij heeft zelfs geen klassentheorie geschreven (het beroemde onafgewerkte hoofdstuk van K III). Wat hij niet kon voorzien is de noodzaak voor een theorie van de dynamiek van de welvaartstaat, van de dynamiek van de landen onder planeconomie (met sterke bureaucratieën) en een theorie van de internationale militaire confrontatie en coëxistentie van planeconomielanden en gemengde economielanden.

Dit alles zijn geen kritische opmerkingen. Wat ik bedoel is slechts aan te tonen hoe het werk van een socioloog, econoom en filosoof van de negentiende eeuw de specifieke feiten van de twintigste eeuw niet in detail kon voorzien en ze dus ook niet kon verklaren. Echter voor ieder van die punten ben ik van mening dat het doordenken op de marxistische uitgangsvisie de huidige situatie zal kunnen belichten. Hedendaagse Marxisten zijn trouwens duidelijk in die richting actief. Ik noem geen namen om kort te zijn.

II. Niettegenstaande al deze onuitgewerkte aspecten lijkt me in grote trekken de marxistische aanpak voor de sociologie nog de meest veelbelovende. De onuitgewerkte taken heb ik nu voldoende genoemd om ze niet te moeten herhalen. De positieve elementen echter overwegen (m.i.). Ik zie ze als volgt: Marx is de eerste denker die een aanzet geeft tot het ontwikkelen van een globale dynamische systeemtheorie van de menselijke maatschappij in haar geschiedenis.

Ik verklaar me nader.

A. Menselijke maatschappijen zijn autodynamische systemen. Ik noem een systeem heterodynamisch als de krachten die tot de verandering ervan drijven buiten het systeem moeten gevonden worden. Een systeem is autodynamisch als die krachten in het systeem zelf liggen. Indien mensenmaatschappijen zouden ontwikkelen onder de invloed van de wil van een godheid, ten gevolge van geografische veranderingen, in funktie van de biologische evolutie van het menselijk lichaam of gedreven door een geschiedenis van psychische behoeften (die zelf niet maatschappelijk bepaald zijn) dan zou het historisch proces hetero-

dynamisch zijn. We kunnen deze factoren verwerpen: de godheid is onkenbaar, aardrijkskunde en biologie evolueren te traag om de geschiedenis te verklaren en psychologische wijzigingen zijn meer functie van sociale veranderingen dan omgekeerd. Door eliminatie moeten we dus besluiten dat het sociaal systeem in zichzelf zijn eigen transformatiekrachten bevat en produceert.

B. Menselijke maatschappijen zijn zichzelf producerende en reproducerende, zichzelf organiserende en zichzelf reorganiserende systemen, samengesteld uit deelsystemen (groepen, organismen) die dezelfde eigenschappen vertonen. Op ieder van deze niveaus (we kunnen noch methodologische individualisten noch sociale organicisten zijn - geen reductionisme) bepalen deze zichzelf producerende en organiserende systemen hun eigen ontwikkelingspaden.

C. Marx heeft m.i. gelijk te beweren dat alle menswetenschappen één zijn (wat de noodzaak tot unificatie van psychologie, sociologie, economie en de cultuurwetenschappen meebrengt) en dat ze alle historisch zijn (de menswetenschap is er slechts als de totaal-mensheid). Als de geschiedenis een autodynamisch proces is, dan moet het een conflictueel proces zijn. De theorie van de geschiedenis moet noodzakelijk een theorie zijn van krachten in conflict die elkaar oproepen en elkaar wijzigen, maar tegelijk coöpereren zodat het systeem niet vernietigd wordt. De autodynamiek kan alleen voortkomen uit coöperatie die noodzakelijk tot conflict, conflict die noodzakelijk tot coöperatie leidt, behoud dat noodzakelijk verandering en verandering dat noodzakelijk behoud brengt. Terecht heeft men tegelijk op de verwantschap en de tegenstelling tussen marxisme en functionalisme gewezen. We hoeven nog niet eens te wijzen op de bijzondere vorm van dit conflictuele gebeuren die door het woord "dialektiek" wordt geëvokeerd, om te bevestigen: een autodynamisch systeem moet noodzakelijk een conflictueel systeem zijn dat echter de eenheid van conflict en coöperatie, verandering en behoud, innovatie en traditie vertoont.

D. Bovendien is de menselijke maatschappij een open systeem, interagerend met de rest van de biosfeer, waaruit het de voor zijn voortbestaan noodzakelijke vormen van stof, energie en informatie ontleent. In ieder autodynamisch, conflictueel, zichzelf reproducerend en reorganiserend systeem moeten de mechanismen die het produceert om zijn interactie met zijn omgeving te regelen, de drijvende factoren zijn van de ontwikkeling van zijn interne organisatie. De nadruk die Marx legt op

de ontwikkeling van de technologie is eenvoudig het inzicht in de systeemtheoretische noodzaak van de interactie over de grenzen heen met het milieu, externe interactie die tegelijk de interne structuur wijzigt, de externe omgeving verandert en door de interne structuur gewijzigd wordt. Dit is wat ik denk Marx's historisch materialisme te zijn. Dat de mensheid als geheel tegenover de biosfeer staat en door de "stofwisseling met de natuur" (dixit Marx) bepaald wordt, belet niet dat de deelsystemen van die mensheid als omgevingen sociale systemen hebben (hier past de wereldsysteemtheorie van Wallerstein) en dat de mikrosystemen die de individuele actoren zijn als omgevingen andere personen en microgroepen hebben (en hier past een systeemtheoretisch herdenken van Freud). Ook voor die gevallen zou ik echter beweren dat de interactie over de grenzen heen de interne structuur van de mikro-, meso- en makrosystemen bepaalt.

E. De groepen die tot kennis van het menselijk historisch systeem komen, maken zelf deel uit van dit systeem. Ze moeten dus ook gedacht worden als bepaald door het globaal proces, waarin ze relatief autonoom en relatief heteronoom zijn. Het systeem kan niet gekend worden zonder dat de kenner rekening houdt met de plaats en functie van zijn kenproces in de ontwikkeling van het systeem.

F. Wat me echter nog het meest essentieel voorkomt is, meen ik, de rol van de uitbuiting als dynamische faktor van de geschiedenis. Ik zou die, weer systeemtheoretisch sprekend, op twee manieren willen afleiden: 1) alle complexiteitsvergroten- de groei is ongelijke groei (deelsystemen moeten sneller groeien dan andere deelsystemen) en 2) alle ongelijke groei leidt tot gedwongen ongelijke ruil tussen ongelijk snel groeiende systemen. Dit pas ik toe op de relatie mensheid-biotoop (de mensheid buit de aarde uit - ecologische problematiek), op de relatie industriële kernlanden-periferie (S. Amin, A. Emmanuel, I. Wallerstein: de uitbuiting van de periferie door de kern is een van de grondoorzaken van het kapitalisme), op de relatie kapitalisten-arbeidersklasse (de kapitalisten buiten de arbeiders uit), op de relatie financieel-industrieel kapitaal, op verschillende relaties tussen arbeidersaristocratieën en arbeidersproletariaten, en op de intermenselijke relaties (de uitbuiting in de sociale ruiltheorie van Blau). 3) iedere lang voortgezette gedwongen ongelijke ruil moet echter tot compenserende inverse ongelijke ruil leiden wil het systeem niet door een positieve feedback vergaan. Wat Marx de socialistische beweging noemde is, op één van die vele niveaus, een poging tot herstellen van het (noodzakelijk verbroken) evenwicht (zoals tiersmondisme,

ecologisme, interarbeiders- en interkapitalistengevechten, feminisme en intermenselijke revoltes, andere vormen zijn van herstel van verbroken symmetrieën).

Hier - en ik wil het bij deze allusie laten - zie ik een duidelijk verband tussen Prigogines autocatalytische reacties die tot organisatie uit chaos leiden (uitbuiting door ongelijke groei is een vorm van sociale autocatalyse) en René Thoms breken van symmetrieën die tot nieuwe organisatievormen aanleiding geven.

G. Als de mensheid een zichzelf reproducerend systeem is dat uit analoge deelsystemen bestaat, dan moet de rol van de actor centraal staan naast de rol van systeem. Echter om met de door Marx zo bewonderde Aristoteles te spreken, iedere actie (sociaal en individueel) wordt geconstitueerd door actoren, doelen, materialen, instrumenten en processen die leiden tot resultaten. Door die interne complexiteit van de actie als actie moet men verwachten dat er deelgroepen van de maatschappij in de loop van de geschiedenis ontstaan, die controle hebben over verschillende delen van individuele en sociale actieprocessen (de ideologen controleren de doelen, de kapitalisten instrumenten en stoffen, de managers de processen, verschillende groepen vechten over het beheer van de resultaten en - in principe - controleren arbeiders niets in het kapitalisme). De geschiedenis als conflictuele autodynamische geschiedenis van open systemen moet dus de geschiedenis zijn van de klassenstrijd (die een machtsstrijd is over actiedimensies én een strijd over goederen).

Uit wat hierboven gezegd is volgt dus dat, in tegenstelling tot wat het vulgair marxisme denkt, meer dan twee klassen moeten ingevoerd worden. Marx had gelijk in zijn eerste model (KI) met twee te beginnen, dan in zijn tweede model (KIII) naar drie over te gaan en in zijn concreet werk (waarvan de brug met het theoretische nog moet gelegd worden - wat echter recent door Erik Clin Wright wel wordt gedaan) over nog meer klassen en ook over contradictorische klassenposities te spreken. Deze verruiming blijft echter de grondintuïtie getrouw: de klassenposities worden bepaald door hun relatie tot het produktieproces. Indien we de theorie van de arbeid als een bijzonder geval zien van een theorie van de actie, zie ik als voornaamste basisklassen: a) degenen die controle hebben over de doelen van de actoren; b) degenen die controle hebben over de actieprocessen; c) degenen die controle hebben over de resultaten van de acties (waarbij we dan alle mogelijke combinaties moeten beschouwen: abc, ab-c, -abc enz.). Men kan echter niet alleen een arbeidsklassenmodel opzetten, maar ook,

algemener, een actieklassenmodel. Uit II.D. volgt echter wel dat onder de mogelijke actievormen de produktie (als interactie met de materiële omgeving) een determinerende rol speelt (waar die materiële omgeving echter ook zelf menselijk geproduceerd kan zijn). De arbeidsklassen worden aldus de primaire actieklassen, en zolang ze bestaan is de eigenlijke actor (die over alle actiedimensies controle moet hebben) nog niet geconstitueerd - een ander grondinzicht van Marx (aliënatie).

Deze klassenstrijd moet noodzakelijk de twee volgende fenomenen voort brengen: a) een op ieder moment zich wijzigende vorm en graad van aliënatie of vervreemding van personen, sociale subactoren of totaalactoren tegenover verschillende aspecten van hun eigen actie en b) in en door deze aliënatie of vervreemding verschillende vormen van fetisjisme of vals bewustzijn (de maatschappij is bij bepaling in haar autodynamiek als poging de machtsverschillen te legitimeren een systeem dat zich zelf voor zichzelf verbergt juist in haar pogingen om zich te onthullen).

Ik vat samen: terwijl de systementheorie nog in haar kinderschoenen staat en eigenlijk nog niet aan het opstellen van dynamische wetten toe is, zie ik in Marx de eerste grote voorloper van een dynamische systeemtheorie toegepast op de menselijke geschiedenis.

Daarin lijken me voor de toekomst vooral belangrijk en vruchtbaar:

- het autodynamisch karakter
- het conflictueel karakter
- het globaal karakter
- de mensheid als systeem van zichzelf reproducerende actoren
- het primaat van de socio-technologie
- de onvermijdelijkheid van de klassenstrijd
- de onvermijdelijkheid van aliënatie en vals bewustzijn
- de uitbuiting als groeifactor
- de noodzaak ook de eigen plaats en actie als meebepalend voor het beeld dat men zich van de geschiedenis vormt op te nemen.

Ik onthoud me hier van iedere uitspraak over de toekomst of van iedere normering.

In wat voorafgaat vindt men naast elkaar een actietheoretisch klassenconcept en een systeemtheoretisch uitbuitingsconcept. Dus moet een systeemtheoretisch begrip van actor ontwikkeld worden (geen eenvoudige opgave, maar waarvan ik de nood-

zaak onderschrijf) en een actietheoretisch begrip van systeem (een even moeilijke opgave die ik eveneens onderschrijf). Deze dubbele opmerking sluit wel in dat ik niet geloof, zoals sommigen wel doen, dat met de tegenstelling tussen actor en systeem een grondpolariteit getroffen wordt. Meer kan in dit kort bestek hierover niet worden gezegd.

III. Het zal de lezer opgevallen zijn dat terwijl ik in mijn eerste deel concreet was, ik in mijn tweede deel zeer abstrakt ben geworden. Dat heeft een oorzaak: wat in Marx blijvend is, staat op een hoog abstraktieniveau, wat zijn concrete uitwerking betreft moet veel veranderd worden. Ik zie de toekomst-kansen van Marx' theorie als volgt: de concrete voorstellen die hij gedaan heeft, herdenken en actualiseren in het licht van de algemene gezichtspunten die geldig blijven.

Hier denk ik dat recente bijdragen belangrijk zijn van economen als Morishima, Maarek en Roemer, die een op Leontief gesteunde exacte marxistische economie opstellen. Een exacte theorie van de uitbuiting als autocatalytische factor in de menselijke geschiedenis kan op die manier nagestreefd worden. Toch geloof ik dat de grote kans van Marx ligt in het synthetiseren van het werk van Morishima, Roemer, Elster e.a. enerzijds met dat van Nicholas Georgescu Roegen "The Entropy Law and the Economic Process" anderzijds. We moeten namelijk wel vaststellen dat de pogingen die gedaan werden tot nu toe om Marx exact te maken (en ze zijn hoopvol en bewonderenswaardig) nog steeds meer statisch dan dynamisch blijven (men zoekt in die modellen tevergeefs het volgens Schumpeter essentiële bij Marx: de groeiwetten die doen overgaan van slaven-economie naar feodaliteit, van feodaliteit naar concurrentiekapitalisme, van concurrentiekapitalisme naar monopoliekapitalisme en van monopoliekapitalisme naar verschillende vormen van socialisme). Georgescu Roegen alhoewel niet (zoals Morishima en Roemer wel) een Marxist plaatst hem in het brede entropieverband dat volgens mij nodig is, en geeft aanzetten tot synthese van ecologie en marxisme. Bij hen allen echter ontbreekt - en Anthony Giddens heeft dit reeds onderstreept - een inzicht in het feit dat, om het equilibrium perspectief te overstijgen, een theorie van macht, oorlog en strijd, en een theorie van de informatieëconomie essentieel zijn. In dit verband stel ik zeer veel hoop in het toepassen op marxistische themata van Kornai's aanpak (ook systeemtheoretisch en toch exact economisch in "Anti-Equilibrium") op de uitbuitingsproblematiek waarin naast de ware uitbuiting ook de machtsuitbuiting en de informatieuitbuiting een essentiële rol zouden spelen.

Ikzelf moet me van Marx verwijderen op enkele punten die me echter niet fataal lijken: 1) ik zie produktie, circulatie en consumptie als zoveel vormen van actie en arbeid en ben dus niet bereid produktieve arbeid van improduktieve arbeid te onderscheiden zoals hij dat deed; 2) ik voel me verplicht als ik een arbeidswaardetheorie aanvaard naast duur en intensiteit van arbeid ook met kwaliteit van arbeid rekening te houden (wat me ertoe brengt een vrij ingewikkeld systeem van arbeidsdimensies met elkaar in verband te brengen om tot een waarde-theorie te komen. Voor mij is alle arbeid concrete arbeid; abstracte arbeid blijft een theoretisch concept); 3) het erkennen van het bestaan en de meetbaarheid van socialistische uitbuiting en van haar dynamiek (wat bij Roemer en Morishima ook reeds voorkomt) verplicht me een theorie van de interactie van die verschillende vormen van uitbuiting op wereldvlak te zoeken. Maar nog eens, de exacte Marxisten (Roemer, Morishima, Maarek) bevredigen me niet omdat ze langs de ene kant systematisch de factoren macht en informatie uit hun Leontief-matrices uitlaten en omdat ze, langs de andere kant, met Cohen e.a. steeds weer vervallen in het moralisme dat Marx zo systematisch weigert. Ze passen namelijk criteria van rechtvaardigheid toe op de door hen exact (maar onvolledig) gemeten uitbuiting. Daarentegen wil ik in een sociologische theorie van de ideologie (die een sociologie van de moraal van de verschillende uitgebuite klassen zou insluiten) slechts naar de tegenkrachten zoeken die tot reëquilibratie zouden leiden, zodat ik mij voorlopig (zolang ik nog niet over een rationele moraal beschik) van iedere evaluatie zou kunnen onthouden en toch met nadruk zou kunnen zoeken naar de conflictuele dynamiek en haar tendenzen.

Als logicus vind ik het belangrijk dat dialektische logicas met exact statuut ontstaan zijn. Ik denk dat ze zouden moeten toegepast worden in het formuleren en preciseren van de ideologieën van de verschillende uitbuiters-uitgebuiten: een kans voor de ontwikkeling van het toekomstig marxisme zie ik in de samenwerking van economen zoals Georgescu Roegen, Morishima en Roemer met paraconsistente logicas (zie bibl. 4 en 9), toegepast op moralen en wereldmodellen, als ideologische instrumenten van groepen gezien.

Gezien de grenzen gesteld aan deze bijdrage moet ik het hierbij laten. Ik hoop dat ik niet al te onbegrijpelijk ben geweest. Ik ben me ervan bewust dat de marxistische kunsttheorie (vooral literatuurtheorie) en de marxistische psychologie in deze bijdrage onbesproken zijn gebleven. Nochtans lijken me ook daar belangrijke bijdragen te verwachten. Voor een meer

volledig beeld wil ik verwijzen in de Nederlandse taal naar de Marx-Reader (met oorspronkelijke bijdragen) die het Masereelfonds in de herfst 1983 uitgeeft.

LITERATUUR

1. A. GIDDENS, *Power, Property and the State*. London, Macmillan, 1981.
2. N. GEORGESCU-ROEGEN, *The Entropy Law and the Economic Process*. Harvard, 1971.
3. R.F. GEYER and D. SCHWEITZER (eds.), *Alienation-Problems of Meaning, Theory and Method*.
4. D. MARCONI (ed.), *La Formalizzazione della dialettica*. Rosenberg et Sellier, Torino.
5. Janos KORNAI, *Anti-Equilibrium*. North Holland, 1971.
6. M. MORISHIMA and G. CATEPHORES, *Value, Exploitation and Growth*. McGraw Hill, 1978.
7. John ROEMER, *A General Theory of Exploitation and Class*. Harvard, 1982.
8. John ROEMER, *Analytical Foundations of Marxian Economic Theory*. Cambridge University Press, 1981.
9. Leo APOSTEL, *Logique et Dialectique*. Communication & Cognition, Gent.
10. Ian GOUGH, *The Political Economy of the Welfare State*. Macmillan, 1979.

Philippe VAN PARIJS

1. Sterke en zwakke punten

1.1. Het belangrijkste en het kostbaarste in het werk van Marx lijkt me te zijn die merkwaardige combinatie van verontwaardiging tegenover de maatschappij waarin hij leefde, en van scherpzinnige wetenschappelijke analyse van diezelfde maatschappij. Deze combinatie leidt bij hem tot een indrukwekkende synthetische visie, in de vorm van een theorie van de opeenvolging van produktiewijzen en daarmee verbonden systemen van klasseverhoudingen. Zo'n theorie moet niet opgevat worden als een empirische, verklarende geschiedenistheorie, maar wel als een kritische synthese, die ons de conceptuele middelen geeft om het wenselijke en mogelijke te identificeren. Een theorie die ons in staat stelt ons verzet tegen de huidige stand van zaken uit te drukken en de sociaalwetenschappelijke kennis mobiliseert om de weg aan te duiden naar een (mogelijke en toegankelijke) betere maatschappij. Aan zo'n theorie is er vandaag een even grote behoefte als in de tijd van Marx.

Ongetwijfeld moet de kritische synthese die wij vandaag nodig hebben op een aantal punten en wijzen van die van Marx verschillen (zie § 2). Maar het is Marx die ons getoond heeft hoe zo een synthese verwezenlijkt kan worden en een verbazende politieke invloed kan uitoefenen.

Dit is, voor mij, zijn "sterkste punt". In tegenstelling met Tromp geloof ik niet dat zo'n kritische synthese van louter marginaal of negatief ("immuniserend") belang is. In tegenstelling met Apostel geloof ik niet dat ze in een systematische, verklarende supertheorie kan uitmonden.

1.2. Als bijprodukten van die inspanning tot kritische synthese, heeft Marx ook een aantal specifieke bijdragen tot de sociale wetenschappen geleverd, die eveneens bruikbaar zijn, onafhankelijk van die synthese en van elkaar. Ik vermeld kort wat me daartussen het voornaamste schijnt:

1) Een geschiedenistheorie die maatschappijen opvat als systemen van "instanties" of "structuren", die zich (op een asymmetrische wijze) aan elkaar aanpassen om "tegenspraken" te overkomen. Die idee, die al bij vroegere auteurs aanwezig is (bv. bij Montesquieu), ontwikkelt Marx op een meer systematische en preciese manier. Hij maakt er de kern van zijn historisch materialisme van. (Voor een schitterende uiteenzetting van de logica van dit verklaringspatroon, zie Cohen, 1978, hoofdstuk 10). Hoe dubieus het ook mag zijn daar een verklaring voor alle historische verschijnselen te willen zoeken, die idee is een nuttig werktuig voor historici en antropologen die zich met veranderingen en verschillen in produktiewijzen bezighouden (bv. R. Brenner, M. Godelier) en ook - in een veralgemeende vorm - voor een aantal andere domeinen van de sociale wetenschappen (zie Van Parijs, 1981, hoofdstuk 6).

2) De poging om een groot aantal verschijnselen als het resultaat van klassestrijd te begrijpen, d.w.z. van conflicten tussen groepen mensen van wie de objectieve belangen, omwille van de posities die ze in de produktieverhoudingen innemen (tenminste gedeeltelijk), tegenstrijdig zijn. Op voorwaarde dat het begrip "produktieverhoudingen" (en dus ook "klasse") breed genoeg opgevat wordt en dat met de moderne middelen voor conflictanalyse, in't bijzonder de speltheorie, rekening gehouden wordt (zie bv. Elster, 1984, hoofdstuk 6), biedt Marx ook hier een vruchtbaar verklaringspatroon aan.

3) De poging om uit veronderstellingen over het gedrag van individuele actoren in een bepaalde historische context, de "bewegingswetten" van een produktiewijze af te leiden. Het beroemdste voorbeeld hiervan is de theorie van de tendentiële daling van de winstvoet. Maar er zijn nog andere voorbeelden te vinden, zowel in zijn behandeling van het kapitalisme als van de prekapitalistische produktiewijzen. Dat die theorie niet alleen empirisch vals maar ook innerlijk onsamenhangend is (zie bv. Van Parijs, 1980) betekent niet dat het geïllustreerde verklaringspatroon wezenlijk verkeerd is. Het heeft zin zich af te vragen hoe de structuur van een sociaal systeem het voor individuen (kapitalisten, arbeiders, enz.) rationeel maakt sommige keuzes te maken die onvermijdelijk tot onvoorziene en ongewenste gevolgen leidt. Zo'n approach is niet alleen vruchtbaar op het domein van de accumulatie- en crisistheorieën, maar o.a. ook in verband met de "legitimiteitscrisis" van het kapitalisme (à la Habermas of à la Fred Hirsch).

4) De poging om een groot aantal praktijken, instellingen en duidingssystemen door hun functies ten opzichte van klassebe-

langen te verklaren. Dit is waarschijnlijk tegelijkertijd het meest populaire (bv. in de context van staats- en ideologietheorieën) en het meest dubieuze verklaringspatroon dat in Marx te vinden is. Als zulke verklaringen voorkomen staat men dikwijls voor het volgende dilemma: ofwel heeft men te doen met een triviale en meestal onplausibele conspiratorische verklaring die een beroep doet op een sardonische intrige door leden van de heersende klasse; ofwel is de functie waarnaar men verwijst een gevolg dat de praktijk, instelling, enz. misschien wel teweegbrengt, maar dan is niet in te zien hoe dit gevolg de aanwezigheid of de vorm van die praktijk, enz. zou kunnen veroorzaken. Alhoewel er in principe een weg uit dit dilemma bestaat, blijft het statuut van zulke verklaringen heel wankel (zie Van Farijs, 1981; Elster & al., 1982).

5) De conceptualisatie van de economie in termen van arbeids-waarde, die ons niet alleen helpt in te zien wat er in een kapitalistische economie gebeurt, maar ook wat erin scheelt. Deze conceptualisatie, die Marx van Smith en Ricardo heeft geërfd, helpt ons heel weinig om eender wat, in 't bijzonder prijzen of ruilwaarden, te verklaren. Maar ze is nuttig om een intuïtief (zij het ook beperkt) begrip van uitbuiting precies uit te drukken; ze is m.a.w. een hulp voor de uitwerking van een centraal aspect van de marxistische kritiek op het kapitalisme te verduidelijken. Niettemin is het voor het marxisme van cruciaal belang een uitbuitingstheorie uit te werken die ook toepasselijk is op situaties waar geen arbeidswaardebegrip definieerbaar is (zie Roemer 1982, deel 3).

Deze korte lijst bevat wat ik als de sterkste specifieke punten in de theorie van Marx beschouw. Daarmee bedoel ik natuurlijk niet dat elke bewering die Marx in elk van die vijf richtingen gemaakt heeft waar gebleken is. Ik bedoel zelfs niet dat hij in ook maar één van die vijf richtingen ook maar één ware bewering heeft gemaakt. Wat ik wel bedoel, is, dat die vijf richtingen (en vooral de eerste drie) vruchtbaar zijn geweest en het nog zijn. Tenminste op voorwaarde dat er niet op dogmatische, marx-idolatrische wijze op ingegaan wordt, maar dat ze wel met aandacht voor de empirie en met onbevangen interesse voor nieuwe theoretische ontwikkelingen (hoe ver ook van marxistische kringen ontstaan) creatief worden verder ontwikkeld. Op dit punt zijn er slechts formuleringsverschillen met de zienswijze van Tromp - en helemaal geen met die van Apostel.

1.3. Wat zijn nu, volgens mij, de zwakke punten in de theorie van Marx? Dat Marx over sommige belangrijke aspecten van de

maatschappij heel weinig gezegd heeft - hij biedt geen uitgewerkte staatstheorie aan, geen degelijke loontheorie, enz. - wordt vaak genoeg betreurd maar kan hem niet serieus verweten worden: men moet wel ergens ophouden. Erger zijn sommige (mij dunkt) louter cosmetische of rhetorische aspecten van zijn werk die later in de marxistische traditie heel wat verwarring hebben veroorzaakt. Ik denk vooral aan 1) zijn pretentie aan "dialectiek" te doen in een zin die het dialectisch denken scherp scheidt van het "analytisch" denken, d.i. van het redeneren volgens de regels van de gewone formele logica; en 2) het feit dat hij normatieve uitspraken zelden duidelijk van descriptieve uitspraken onderscheidt en zelfs dikwijls de legitimiteit van (alle) normatieve uitspraken schijnt te betwisten, terwijl hij er anderzijds zelf voortdurend maakt. Indien Marx eenvoudig had toegegeven dat er geen alternatief tegenover het analytisch denken bestaat en dat er plaats is voor (onherleidbare) normatieve uitspraken, zou daarmee niets waardevols uit zijn werk verloren zijn gegaan en zouden vele nutteloze kopzorgen bespaard zijn gebleven. In tegenstelling tot Tromp en tot mij houdt Apostel vast aan de hoop dat deze kopzorgen niet allemaal nutteloos zullen blijken.

2. De maatschappij van vandaag

2.1. Dat de hierboven vermelde specifieke sterke punten van groot nut kunnen zijn om verschillende aspecten van de hedendaagse maatschappij te belichten, heb ik reeds gezegd. Sommige marxiaanse begrippen (klasse, produktieverhoudingen, kapitalisme, ideologie, enz.) zijn trouwens zo centraal geworden in de sociale wetenschappen dat men zich moeilijk kan inbeelden hoe men de maatschappij van vandaag zou kunnen begrijpen zonder termen van de theorie van Marx te gebruiken.

2.2. Hieruit volgt echter niet dat Marx' kritische synthese (in de zin van het begin van § 1) vandaag nog aanvaardbaar is.

In 't kort wil ik vier belangrijke hedendaagse verschijnselen vermelden, waar Marx (onvermijdelijk) geen rekening mee hield, en die een prominente plaats verdienen in de kritische synthese die wij nu nodig hebben:

- (1) het ontstaan en het functioneren van socialistische maatschappijen en de enorme ontgoocheling (in verschillende graden) daarin wat efficiëntie, gelijkheid, democratie en vooral vrijheid betreft;

- (2) de krachtige uitbreiding van de welvaartstaat in kapitalistische landen en zijn huidige crisis;
- (3) de geleidelijke ontwikkeling van de vrouwenbeweging en de eruit voortvloeiende contestatie van de traditionele verhoudingen tussen betaalde en onbetaalde arbeid; en
- (4) de ontdekking van de ecologische grenzen waartegen de (kapitalistische en socialistische) ontwikkeling van de produktiekrachten onvermijdelijk stoot, vooral als men de "Derde Wereld" een gelijk recht op zulk een ontwikkeling toekent.

In de twee volgende paragrafen schets ik kort hoe deze vier elementen een herformulering van de kritische synthese noodzakelijk en mogelijk maken.

Het wantrouwen tegenover de staatsfeer dat in verband met (2) en vooral met (1) ontstaan is, maakt het onontbeerlijk voor diegenen die de kern van Marx' maatschappelijk project (het communisme) trouw willen blijven, de mogelijkheid van een (asymptotische) kapitalistische (niet-socialistische) overgang naar het communisme te onderzoeken, d.w.z. een transitieproces waarin de rol van de markt geleidelijk vermindert zonder dat de rol van de staat toeneemt. Voor Marx is het socialisme, d.w.z. een maatschappij waar het privé-eigendom van produktiemiddelen afgeschaft is en waar het inkomen strikt van de (arbeids)bijdrage afhangt, nooit het doel geweest, maar slechts een middel om het communisme te benaderen, d.w.z. een maatschappij waar ieder volgens zijn bekwaamheden zal bijdragen en volgens zijn behoeften zal ontvangen. Indien het socialisme (noodzakelijk) op zijn weg naar het communisme geblokkeerd schijnt te worden, dan moet iets anders worden geprobeerd. En voor onze landen kan dit alleen een "kapitalistische transitie" zijn.

Op het eerste zicht schijnt zo'n voorstel absurd: een naïeve regressie naar het utopisch, pre-marxistisch socialisme. De problemen die in verband met (4) ontstaan zijn, maken het echter heel wat minder absurd dan het schijnt. Grondstofuitputting en andere ecologische moeilijkheden dwingen ons onherroepelijk de produktiviteitsgroei in werktijdverkorting eerder dan in een groei van produktie en verbruik om te zetten. De aldus vrijgekomen tijd kan (als ze geen schandalige tijdsverspilling wordt in de vorm van massale "werkloosheid") ons op twee manieren verder brengen in de richting van een ont koppeling van arbeid en inkomen (en dus in de richting van het communisme zoals boven gedefinieerd): door meer (nuttige) werkzaamheden in de "vrije", onbetaalde sfeer over te bren-

gen, en door de nood voor materiële beloningen in de "betaalde" sfeer geleidelijk te verminderen (omwille van een endogene druk tot verbetering van de gemiddelde intrinsieke aantrekkelijkheid van werkgelegenheden). Startend met een marktmaatschappij is het zo mogelijk stilaan een relatief grotere rol te geven aan een vorm van economische organisatie die niet op ruil noch op gezag steunt, maar eerder op "altruïsme" en "reciprociteit" (zie Kolm, 1979; Gorz, 1980: deel 3; en Van der Veen, 1982, voor verdere aanwijzingen naar en uitwerkingen van gelijkaardige scenario's). Het is slechts in deze context van grondige reorganisatie van de verhouding tussen "huishouden" en "werkgelegenheid" dat de problemen die met (3) zijn verbonden een oplossing kunnen vinden.

Hoe precies de vier vermelde verschijnselen met elkaar (en met wat wij van de gebruikelijke marxistische synthese willen behouden) verbonden moeten worden kan ik hier niet verder bepalen - niet alleen door gebrek aan plaats. Maar ik ben ervan overtuigd dat in een maatschappijtheorie die een "kritische synthese" voor onze tijd wil zijn, alle vier elementen een centrale plaats zullen moeten vinden.

Ik verheug mij te ontdekken dat Apostel tot een overeenkomstige conclusie is gekomen. Voor Tromp stelt de vraag zich niet, daar hij voor "kritische syntheses" geen belangstelling heeft.

3. Toekomstkansen en theoretische opgaven

3.1. In de specifieke analyses - in 't bijzonder de vijf sterke punten die ik in § 1 vermeld heb - moet men niet de toekomst van het marxisme als een geheel zoeken. De verschillende verklarings- of (in het vijfde geval) afbeeldingspatronen die ze vertegenwoordigen zijn logisch onafhankelijk van elkaar. Bovendien zijn ze ook, elk afzonderlijk, te vinden in sociaal-wetenschappelijke tradities die weinig of niets met het marxisme te maken hebben. In verband met (1) en (4) denk ik bijvoorbeeld aan het sociologisch, anthropologisch en zelfs taalkundig functionalisme; in verband met (2) en (3) aan de (uit de neoklassieke economie ontwikkelde) theory of collective action. Er is hier geen plaats voor een specifiek-marxistische, theoretische opgave. Desintegratie en assimilatie - liefst natuurlijk zonder de kostbaarste inzichten te verliezen - is hier de enig wenselijke toekomst. Dat heel verschillende verklaringspatro-

nen bij de poging van Marx om een kritische synthese uit te werken, betrokken waren, is nog geen voldoende reden om eeuwig te blijven veinzen dat ze met elkaar diepe epistemologische verhoudingen onderhouden.

Hierover ben ik het met Tromp volledig eens - niet met Apostel, die in dialectiek wil blijven geloven.

3.2. Wat nu de theorie van Marx als kritische synthese betreft, haar intellectuele toekomstkansen hangen daarvan af of zij in staat is met de vier vermelde onontkoombare verschijnselen (§ 2) bevredigend rekening te houden zonder onherkenbaar te worden, d.w.z. (minimaal) zonder op te houden maatschappelijke "mogelijkheden" en "wenselijkheden" in termen van produktiewijzen (en daaraan gekoppelde klasseverhoudingen) te vatten. Als het dat kan, dan kan het marxisme zijn unieke rol blijven spelen als grote referentietheorie voor linksgezinden, d.w.z. voor diegenen die de onderdrukking, de uitbuiting, de verplettering van sommigen door anderen niet kunnen dulden en die zulke wantoestanden toeschrijven aan de manier waarop de maatschappij georganiseerd is (eerder dan aan de "natuur"). Als ze dat niet kan, dan zal het marxisme stilaan deze rol moeten afstaan ten bate van een alternatieve kritische synthese die linksgezinden beter geschikt voorkomt om hun verzet uit te drukken, om hun hoop op een betere toekomst onder woorden te brengen en om een realistische strategie voor de verwezenlijking van deze hoop uit te werken. Indrukwekkende alternatieve syntheses bestaan ongetwijfeld al. Maar ofwel zijn zij niet linksgezin in de hierboven aangeduide zin (bv. Hayek), ofwel zijn zij confuus doorgedacht of slordig opgesteld (bv. Touraine), ofwel lijden zij aan beide gebreken (bv. Luhmann). Marx blijft het dus, honderd jaar na zijn dood, die ons het best aanduidt, niet wat wij moeten geloven, maar in welke richting wij (op dit gebied) moeten werken.

Hier gaat Apostel vermoedelijk mee akkoord - niet Tromp, die dit dubieus werk liever aan anderen overlaat omdat hij zich slechts met serieus empirisch onderzoek bezig houdt.

REFERENTIES

CCHEN, G.A., Karl Marx' Theory of History. A Defence, Oxford, O.U.P., 1978.

- ELSTER Jon, "Marxism, functionalism and game theory", in Theory and Society 11, 1982 (with comments by Berger, Cohen, Giddens, Offe, Roemer en Van Parijs).
- ELSTER Jon, Making Sense of Marx. Cambridge, C.U.P., 1984, forthcoming.
- GORZ André, Adieux au Prolétariat. Au-delà du socialisme. Paris, Seuil, 1980.
- KOLM, Serge-Christophe, La Réciprocité Generale. Paris, Cepremap, 1979.
- ROEMER John E., A General Theory of Exploitation and Class. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1982.
- VAN DER VEEN Robert, "From contribution to needs. A normative-economic analysis of the 'Critique of the Gotha Programme'", Amsterdam, Economisch Seminarium, 1982 (unpublished).
- VAN PARIJS Philippe, "The falling-rate-of-profit theory of crisis. A rational reconstruction by way of obituary", in Review of Radical Political Economics, 12, 1980.
- VAN PARIJS Philippe, Evolutionary Explanation in the Social Sciences. An emerging paradigm. London, Tavistock, 1981.

DE ACTUALITEIT VAN MARX ?

Bart TROMP

Honderd jaar na zijn dood heeft Marx vele gestalten aangenomen: hij doceert economische theorieën aan universiteiten, sluipt met een baret op door de jungle van Zuid-Amerika, houdt donderrede's van de kansel en staat met stethoskoop aan het ziekbed van een aan vervreemding wegwijnende maat-

schappij. Elders marcheert hij in een grote overall langs draaibanken en walsenrijen, of neemt hij een parade af op het Rode Plein. De vraag naar de actualiteit van zijn theorie is daarom allereerst de vraag naar de inhoud van die theorie. En die vraag kan alleen maar helder beantwoord worden als men onderscheid maakt tussen interpretatie en reconstructie. Bij het eerste gaat het erom een tekst uit te leggen zodat ze consistentie en inzicht biedt aan de hedendaagse lezer. Afgezien wordt daarbij zoveel mogelijk van de biografische en historische factoren die de context van de oorspronkelijke tekst vormen. Het doel van zulke interpretatie is het genereren van nieuwe kennis; bij reconstructie staat daarentegen voorop de uitleg van de oorspronkelijke tekst in termen van die oorspronkelijke context.

In die oorspronkelijke context vertoont Karl Marx zich als een politiek theoreticus van een speciale snit, iets wat ik elders uitvoeriger heb betoogd (Tromp, 1983b). Wanneer ik Marx eerst en vooral een politiek theoreticus noem, dan bedoel ik daarmee niet een nieuwe interpretatie te geven, naast die waarin Marx als econoom, socioloog, historicus, theoloog of filosoof is getekend. Ik bedoel dat alle wetenschappelijke, filosofische en politieke activiteiten en prestaties van Marx een afgeleide waren van de rol die hij zichzelf toemat. In zijn Theorien über den Mehrwert tekent Marx Locke als dé politieke theoreticus van de opkomende bourgeoisie, iemand die voor een klasse die, verward en onzeker over de eigen positie, aan de vooravond stond van een ongeplande machtsovername, helder en gezaghebbend verklaarde hoe en waarom dit proces zich zou voltrekken. Het is de ambitie van Marx geweest om ten opzichte van proletariaat en socialistische produktiewijze een rol te spelen overeenkomstig die van Locke ten aanzien van bourgeoisie en burgerlijke produktiewijze (Tromp, 1983a: 7).

Zijn eigen rol als politiek theoreticus werd gedefinieerd door zijn filosofie van de geschiedenis. Een politiek theoreticus is daarin niet een denker die bepaalde conclusies over de samenleving heeft getrokken en op grond daarvan voorstellen doet om door middel van politieke actie de samenleving anders in te richten. Zulk politiek handelen en denken was voor Marx anathema: hij heeft het steeds beschreven en aangeklaagd als utopisch. Als politiek theoreticus sprak Marx niet namens zichzelf, maar namens de Geschiedenis. Zijn filosofie van de geschiedenis is een seculiere versie van die welke Hegel beschrijft in zijn Phänomenologie des Geistes. Anders dan deze, die zijn filosofie uiteindelijk geen andere politieke betekenis toekende dan het achteraf doorzichtig maken van de geschiede-

nis - pas in de avondschemering vliegen Minerva's uilen uit - is het het uitgangspunt van Marx dat 'de filosofie' (i.e. zijn filosofie) niet alleen over de horizon van het heden heen kon kijken, maar daarbij ook een actieve rol kon en moest spelen. De rol van de politieke theorie bij de ontwikkeling van de samenleving is niet mogelijk in deze opvatting, ze is noodzakelijk: de theorie is onderdeel van het historisch proces dat ze beschrijft en dat ze door te beschrijven waarmaakt. Marx zag zich niet als een denker die een nieuwe theorie over de maatschappij schreef met een daaraan gekoppeld programma van politieke actie. Hij zag zich als iemand die gestalte gaf aan de politieke theorie die in feite besloten lag in het historisch proces en waarvan de verwerkelijking afhankelijk was van het inzicht dat de door de theorie tot revolutionair subject benoemde klasse in die theorie zou krijgen. De theorie van Marx is dus in zijn eigen ogen niet de theorie van de denker Marx. Hij tekent slechts op wat het collectief bewustzijn van het proletariaat zou moeten zijn (Tromp, 1983a: 7-8). Dit is de oorspronkelijke 'theorie' van Marx - een metafysisch project, en niet een theorie van de maatschappij.

Men kan nu het werk van Marx beschouwen als een reeks groots opgezette pogingen deze oorspronkelijke visie te 'vertalen' in achtereenvolgens het idioom van de socialistische doctrines van de 19e eeuw, dat van de toen dominante political economy en tenslotte in dat van de moderne natuurwetenschap. Bij deze pogingen heeft Marx talrijke denkbeelden ontwikkeld, verbanden gelegd, en op specifieke manieren de wereld waarin hij leefde onderzocht en beschreven. Maar al deze inspanningen hebben niet geleid tot een samenhangende theorie van de maatschappij, of van bepaalde dimensies daarvan. Evenmin staan al die brokstukken los van de oorspronkelijke metafysische opzet. Veelal staan ze daarmee in een soms ondragelijke spanning: dat Marx zijn kritiek op de political economy niet bij benadering heeft voltooid kan zeer wel worden toegeschreven aan de onoverbrugbare tegenstelling tussen de conclusie waartoe zijn uitwerking van de principes van de political economy zou hebben geleid en zijn oorspronkelijke uitgangspunten (Cf. Walker, 1978). De stelling die een aantal jaren door Althusser en zijn aanhangers werd verdedigd, als zou Marx na een 'kennistheoretische breuk' zijn oorspronkelijke, hegeliaanse visie hebben ingeleverd ten gunste van een 'streng wetenschappelijke' theorie, is volstrekt onhoudbaar, getuige o.a. de eerste opzet die Marx schreef van wat uiteindelijk Das Kapital zou worden, de zogenaamde Grundrisse, getuige ook de aantekenboeken voor Das Kapital die recentelijk zijn gepubliceerd. De verhouding tussen de filosofie van de geschiedenis bij Marx en

zijn sociaalwetenschappelijke werk wordt door hemzelf in 1852 in een brief aan Weydemeyer misschien nog wel het duidelijkst getypeerd: 'Wat mij aangaat, de verdienste het bestaan van klassen in moderne samenlevingen en de klassenstrijd te hebben ontdekt, komt mij niet toe. Burgerlijke historici hebben de historische ontwikkeling van de klassenstrijd ver voor ik dat deed beschreven, en burgerlijke economen hebben eveneens ver voor mij de economische anatomie van deze klassenstrijd uiteengezet. Het nieuwe wat ik deed was 1) te bewijzen dat het bestaan van klassen slechts gebonden is aan specifieke historische fasen in de ontwikkeling van de produktie; 2) dat de klassenstrijd noodzakelijkerwijs leidt tot de dictatuur van het proletariaat; 3) dat deze dictatuur alleen maar een overgangsfase is naar de opheffing van alle klassen en leidt tot de formatie van een klassenloze samenleving'. Men ziet hier haarscherp de kern van de theorie van Marx: het eschatologisch perspectief. Hier valt niet wetenschappelijk op voort te bouwen, en is ook niet voortgebouwd: men kan er slechts in geloven.

Geheel anders ligt het met de vele, vaak omvangrijke, brokstukken van sociaalwetenschappelijke theorieën die Marx gebruikt en ontwikkeld heeft in zijn pogingen die oorspronkelijke visie op een intellectueel overtuigende wijze gestalte te geven. Het eerste wat daarvan gezegd dient te worden is dat ze noch theoretisch, noch methodisch een eenheid vormen. Dit, tezamen met het fragmentarische en onvoltooide karakter van veel van zijn oeuvre, is ervoor verantwoordelijk dat zijn werk op allerlei manieren kan worden geïnterpreteerd. Elders heb ik daarvoor het volgende beeld gebruikt: 'Het onvoltooide karakter ervan maakt dat elke interpretatie vergelijkbaar is met het werk van archeologen die uit een beperkt aantal fossiele fragmenten het complete skelet van een voorwereldlijk monster moeten samenstellen. Naarmate er minder fragmenten zijn, neemt het aantal vrijheidsgraden bij het in elkaar zetten toe; in het geval van Marx wordt het probleem nog verder gecompliceerd, doordat het niet absoluut zeker is of de aanwezige fragmenten bij één en hetzelfde skelet behoren, of dat er wellicht sprake is van verschillende skeletten - van een hegeliïaanse brontosaurus, een technologisch-deterministische pterodactyl, een politiek-economische mammoet, een biologisch-darwinistische diplodocus, en een neo-rousseauaanse tyrannosaurus. In het laatste geval mag dan niet worden uitgesloten dat het skelet van het ene dier thuishoort in de maag van een ander' (Tromp, 1983b: 155).

Deze omstandigheid heeft in de afgelopen honderd jaar geleid tot een veelheid van interpretaties van Marx, en wel in een mate dat van een specifiek, en als zodanig onbestreden, marxistische benadering van de sociale werkelijkheid geen sprake (meer) is: het marxistisch pluralisme komt er in feite op neer dat er geen positie in de filosofie en de sociale wetenschappen bestaat die niet ook door geleerden wordt verdedigd die zich met goede redenen niet marxist noemen (Tromp, 1977). Nu zou dat in het geheel geen probleem hoeven te zijn als het niet zo was dat de voorstanders van een bepaalde interpretatie van Marx buitengewoon veel tijd en energie besteden om te betogen dat hun interpretatie in feite de enig mogelijke en dus juiste reconstructie is. Een zeer groot deel van de Marx-literatuur bestaat zodoende uit zinloze polemieken over wat de ware orthodoxie is.

Zelfs waar dat aspect niet op de voorgrond staat, is één van de meest twijfelachtige aspecten van de erfenis van Marx dat zoveel denkers hun gedachten met allerlei kunst- en vliegwerk proberen onder te brengen in zijn schaduw. Ik noem daarvan twee willekeurig genomen recente voorbeelden. Het eerste is een citaat uit de inleiding tot A Contemporary Critique of Historical Materialism van Anthony Giddens. '... If by 'historical materialism' we mean the conception that the history of human societies can be understood in terms of the progressive augmentation of the forces of production, then it is based on false premises, and then the time has come finally to abandon it. If historical materialism means that 'the history of all hitherto existing society is the history of class struggles', it is so patently erroneous that it is difficult to see why so many have felt obliged to take it seriously. If finally, historical materialism means that Marx' scheme of the evolution of societies... provides a defensible basis for analysing world history, then it is also to be rejected. Only if historical materialism is regarded as embodying the more abstract elements of a theory of human Praxis, snippets of which can be gleaned from the diversity of Marx' writings, does it remain an indispensable contribution to social theory today'. (Giddens, 1981: 1-2). Men ziet hier dat Giddens eerst een aantal noties waarmee Marx beroemd is geworden, en waarover Marx op niet mis te verstane wijze stellingen formuleerd en voor zijn rekening heeft genomen, als van nul en gener waarde verwerpt; en vervolgens het begrip historisch materialisme - dat overigens niet door Marx is gemunt - in verband brengt met een theorie van menselijk handelen die nu juist geheel en al ontbreekt in de technologisch-deterministische proposities die bij Marx datgene vormen wat later het historisch materialisme wordt genoemd. De

eigen bijdrage van Marx aan dit echte historisch materialisme wordt tenslotte begroot op snippers uit uiteenlopende geschriften. De vraag dringt zich dan op: zou Giddens zijn project niet veel sneller en eenvoudiger kunnen uitvoeren zonder zich zo nadrukkelijk te beroepen op Marx, en het met de naam historisch materialisme op te zadelen ?

Een tweede voorbeeld ontleen ik aan het artikel One hundred Years of Marxist Social Science van Jon Elster. Daarin betoogt hij - erkennend dat het onderscheid tussen 'marxistische' en niet-marxistische sociale wetenschap nauwelijks te handhaven is - dat er niettemin een aantal elementen in het werk van Marx bestaan die niet zo goed terug te vinden zijn bij andere sociale theoretici, en trouwens ook vaak worden veronachtzaamd door diegenen die zich marxisten noemen. Hij noemt: de dialectische methode, de uitbuitingsmethode, een theorie over het verband tussen klassenbelang en overheidsbeleid, en een theorie van ideologievorming. Bij zijn verdere uitleg blijkt echter dat men zich onder deze iets heel anders dan gebruikelijk moet voorstellen. Wat namelijk meestal in de literatuur onder 'dialectiek' of 'dialectische methode' wordt verstaan, verwerpt Elster als een van de doodzonden van het marxisme (de andere twee zijn methodologisch collectivisme en functionele verklaringen); hij verstaat eronder de analyse van de negatieve en onbedoelde effecten van intentioneel handelen en methodologisch individualisme. De uitbuitingstheorie van Marx, gebaseerd als deze is op de onhoudbare arbeidswaardeleer van de political economy, verwerpt hij evenzeer ten gunste van die van John Roemer - maar het is niet duidelijk wat er nu eigenlijk in die theorie zit waartoe Roemer niet net zo goed - zo niet beter - zonder een beroep op Marx te doen mee zou gekomen zijn. Van de twee andere specifiek waardevolle elementen - staatstheorie en ideologietheorie - noteert Elster dat beide bij Marx op z'n best op een fragmentarische en onbevredigende, of zelfs onjuiste wijze zijn geformuleerd, en dat latere generaties marxisten het eigenlijk alleen maar erger hebben gemaakt (Elster, 1983). Net als bij Giddens rijst de vraag: zou het formuleren van theorieën op deze terreinen wellicht niet gemakkelijker tot stand komen zonder eerst een beroep op Marx te doen ? In vrijwel alle boeken en artikelen die zijn verschenen ter gelegenheid van de 100e sterfdag van Marx wordt de stagnatie in het marxistisch denken nuchter geconstateerd. Vervolgens volgt dan een pleidooi om nu eens werkelijk een begin te maken met de analyse van het hedendaagse kapitalisme. Het probleem van zulke betogen - een fraai voorbeeld biedt de door David McLellan geredigeerde bundel Marx: The First hundred years (McLellan, 1983) - vind ik dat men wél de

tekortkomingen en lacunes van marxistische theorieën constateert, maar doet alsof deze volstrekt toevallig zijn, en niets te maken hebben met de Waardevolle Kern die - hoe onvoltooid ook - al meer dan honderd jaar ligt te wachten, als een Doornroosje op de Prins. Toch ligt het meer voor de hand aan te nemen dat in de traditie van het marxistisch denken zelf de oorzaken te vinden zijn van gebrekkigheid en stagnatie.

Wanneer ik verder afzie van de 'marxisten' en mij tot Marx beperk, dan zijn er zeker nog actuele elementen in zijn werk die ik van waarde vind. De ontwikkeling van de wereldeconomie kan nog steeds begrepen worden - zoals Marx dat deed - in termen van de extensivering van de markt, geografisch zowel als sociaal. Daarbij moet men aantekenen dat zowel de theorie die Marx over dit verschijnsel formuleerde als de waardering die hij eraan toekeende geheel haaks staan op alle imperialisme-theorieën die na hem door 'marxisten' zijn geformuleerd (Cf. Warren, 1980).

De ontwikkeling van communistische regimes als dat van de Sovjet-Unie en dat van de Volksrepubliek China kan op zijn minst gedeeltelijk verklaard worden met behulp van zijn theorie over de Aziatische Produktiewijze (Wittfogel, 1981).

In zijn politieke geschriften keert Marx zich steeds tegen politiek voluntarisme, en benadrukt hij dat elke poging om de maatschappij politiek te veranderen, gedoemd is te mislukken als de kloof tussen politiek en maatschappij te groot is. Hij nam deze stelling in, omdat ze logisch voortvloeit uit zijn filosofie van de geschiedenis, maar ze kan ook los daarvan gebruikt worden. Als zodanig keert ze zich echter niet alleen (als bij Marx) tegen de Jacobijnse revolutionaire traditie, maar al (bij voorbaat) ook tegen die van het leninisme.

Methodisch is de sterkste kant in zijn werk de onbarmhartige kracht van zijn deductieve redeneringen. Uitgaande van een bepaalde stelling brengt Marx de verborgen implicaties daarvan op vaak schitterende wijze stuk voor stuk aan het licht. Een goed voorbeeld van wat ik bedoel is de manier waarop hij in een van zijn eerste artikelen redeneert hoe de vrijheid in z'n algemeenheid teloor moet gaan als de persvrijheid wordt aangetaast. Hoe aanstekelijk deze vorm van redeneren is kan men opmaken uit het feit dat Kolakowski in het tweede deel van zijn meesterwerk over het marxisme precies dezelfde redenering gebruikt als hij demonstreert dat het illusoir is te denken dat democratie binnen de communistische partij te combineren valt met de dictatuur van die partij over de samenleving (Kolakow-

ski, 1978). Dit sterke punt verkeert echter in z'n tegendeel als de premissen waar Marx van uit gaat niet kloppen. Dit is bij de centrale uitgangspunten van zijn theorieën veelal het geval. Bovendien stelt een dergelijke wijze van redeneren ons wel in staat om nieuwe proposities af te leiden uit bestaande, maar niet om deze te toetsen. Marx meende (net als Hegel en net als de politieke economen) dat logische afleidingen op zich voldoende zijn om ze te kunnen accepteren, en bekommerde zich nauwelijks om hun empirische houdbaarheid. Zijn zwakte in dit opzicht wordt nog verergerd door de hegeliaanse erfenis in ook methodisch opzicht. Deze heeft er enerzijds toe geleid dat Marx zich niet bewust was van de feitelijke filosofische en methodologische uitgangspunten die hij in verschillende perioden gebruikte, maar zich daarvoor ook afsloot, met een beroep op de vermeende superioriteit van 'de dialectiek'. Bovendien moest de combinatie van een hegeliaanse filosofie van de geschiedenis met de categorieën van de politieke economie wel leiden tot een organicistisch maatschappijbeeld, en een functionalistische verklaringswijze - getuige bijvoorbeeld het nawoord bij de tweede druk van *Das Kapital*. Daarin onderschrijft Marx niet alleen geheel en al het structureel-functionalistische paradigma avant la lettre dat hem door zijn Russische recensent Kaufman was toegedicht, maar identificeert hij dit bovendien als niets anders dan ... een beschrijving van de dialectische methode !

Al deze en andere tekortkomingen van het werk van Marx in sociaalwetenschappelijk opzicht moeten worden bekeken in het licht van zijn zelfgekozen rol: niet die van sociologisch of economisch theoreticus; maar het met toen gangbare wetenschappelijke argumentaties aantonen van de juistheid en onontkoombaarheid van zijn daarvan al onafhankelijk ontwikkelde politieke visie. Daarmee hangt ook samen dat hij er voortdurend op uit was zijn opvattingen te immuniseren voor weerlegging en kritiek.

De belangrijkste zwakheid in het werk van Marx blijft zijn hegeliaanse filosofie van de geschiedenis, die ervoor verantwoordelijk is dat hij op twee essentiële terreinen tekortschiet. Het eerste is dat van de politieke theorie. Men zou kunnen zeggen dat de politieke theorie van Marx, juist door de geschiedfilosofische verankering, zich nooit vertoont als politieke theorie, maar als een antropologische theorie van de geschiedenis in zijn vroege werk, als een theorie van technologisch determinisme in het daaropvolgende, en als een theorie van de politieke economie in zijn laatste fase. In alle drie vormen die de politieke theorie van Marx aanneemt, worden politiek en politieke

problemen bij voorbaat afgedaan als irrelevant of van de tweede orde. In de politieke theorie van Marx ontbreekt het met andere woorden aan een theorie van de politiek. Bij hem vindt men van het vele wat hij over de politiek van zijn dagen geschreven heeft geen verwerking tot een theorie waarin politieke en organisatorische vraagstukken onderkend worden. Dit betekent bovendien dat hij zich bij voorbaat beperkt tot een model van de maatschappij waarbij uit het primaat van de maatschappij over de staat is besloten dat politiek en politieke macht een afgeleide zijn van economie. Hier heeft hij de misvatting van de moral philosophers en de political economists overgenomen (Cf. Polanyi, 1971). De grote lessen van de twintigste eeuw hebben op pijnlijke en hardhandige wijze gedemonstreerd hoezeer politiek het primaat kan krijgen over economie en maatschappij; een mogelijkheid die door Marx niet voorzien is, maar impliciet - als 'nightmare Marxism' (Gouldner, 1982) bij hem toch is aan te treffen.

De geschiedfilosofische wortels van het werk van Marx maken zijn politieke theorie bovendien tot een ééndimensionale: er is geen ruimte in voorzien voor reflectie op die theorie, op politiek en de wijze waarop deze bedreven wordt. Naar pretentie is de toeleg van Marx amoreel - maar juist daardoor onttrekt hij zich aan de discussie over doelen en middelen, over rechten en plichten, over vrijheid en gelijkwaardigheid.

Karl Marx was ook politiek theoreticus in de zin dat hij er voortdurend op uit was zich met zijn theorie te manifesteren als de meest, de enig relevante van deze soort. Zijn werk is voortdurend (en vaak expliciet) gericht tegen echte of vermeende ideologische concurrenten. Als polemicus was hij succesvoller dan in andere rollen: hij is erin geslaagd het veld van de socialistische theorievorming in de 19de eeuw, en gedeels ook in de 20e, vrijwel te monopoliseren. Wij zien zijn concurrenten, van Bruno Bauer tot en met Proudhon en Bakoenin, met zijn ogen. Tegelijkertijd heeft Marx alles wat hij van hun denkbeelden kon gebruiken in zijn eigen werk opgenomen. Dit maakt er in zekere zin ook de rijkdom van uit. De actualiteit van Marx is zo een door hemzelf gefabriceerde: zijn werk vormt de trechter waardoor vrijwel alle belangrijke ideeën uit de 19de eeuw ons bereiken. De toekomstkansen van het marxisme zijn ook daardoor gedetermineerd: steeds weer blijkt het voor 'marxisten' niet mogelijk zich van Marx te emanciperen. Deze stagnatie is paradoxaal vooral het gevolg van een Marx die niet in zijn historische context wordt gewaardeerd, maar die wordt opgescheept met pretenties van algemeengeldendheid die hij zelf niet zou hebben willen dragen.

REFERENTIES

- ELSTER, Jon, On Hundred Years of Marxist Social Science, London Review of Books, vol. 5(1983)11.
- GIDDENS, Anthony, A Contemporary Critique of Historical Materialism, London, 1981.
- GOULDNER, Alvin W., The Two Marxisms. Contradictions and Anomalies in the Development of a Theory, London, 1980.
- KOLAKOWSKI, Leslek, Main Currents of Marxism. Volume II: The Golden Age. Oxford, 1978.
- McLELLAN, David (ed.), Marx: The First Hundred Years, London, 1983.
- POLANYI, Karl, The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time, New York (1944) 1971.
- TRCMP, Bart, Is een marxistische sociologie mogelijk ? in Bart Tromp, De samenleving als oplichterij, Amsterdam, 1977.
- TROMP, Bart, Karl Marx als politiek theoreticus, in Socialisme en democratie, vol. 40(1983a) n° 3.
- TROMP, Bart, Karl Marx, Amsterdam, 1983b.
- WALKER, Andrew, Marx: His Theory and its Context, London, 1978.
- WARREN, Bill, Imperialism, Pioneer of Capitalism, London, 1980.
- WITTFOGEL, Karl, Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power, New York, 1981.

AANBEVOLEN LITERATUUR

- AVINERI, Shlomo, The Social and Political Thought of Karl Marx, Cambridge, 1968.

- BLAUG, Marc, Economic Theory in Retrospective, Cambridge, 1978.
- HUNT, Richard N., The Political Ideas of Marx and Engels. I. Marxism and Totalitarian Democracy 1818-1850, Pittsburgh, 1974.
- LICHTHEIM, George, Marxism. An Historical and Critical Study, New York, 1965.
- KOLAKOWSKI, Leslek, Main Currents of Marxism. 3 vols, Oxford, 1978.
- NOVE, Alec, The Economics of Feasible Socialism, London, 1983.
- PARKIN, Frank, Marxism and Class Theory. A Bourgeois Critique, London, 1979.
- TROMP, Bart, Karl Marx, Amsterdam, 1983.
- WALKER, Andrew, Marx: His Theory and its Context, London, 1978.

ENKELE REAKTIES OP DE BIJDRAGEN VAN VAN PARIJS
EN TROMP

Leo APOSTEL

In tegenstelling tot de houding van Tromp (die m.i. te globaal negatief is en weinig met hedendaagse realiteiten en theorieën rekening houdt) ben ik het grosso modo met de vorm en de inhoud van de bijdrage van Van Parijs eens.

1. Zoals Van Parijs sta ik in bewondering voor het werk van Elster en Roemer. Ik moet echter wel zeggen dat de uitwer-

king van een dynamische speltheorie (een theorie van spelen waarin de utiliteitsfuncties, informatiefuncties en zelfs spelregels zich zouden wijzigen) nauwelijq begonnen is. Wat ik tot nu toe van Roemer en Elster zag staat ze niet toe juist die theorie te ontwikkelen. En toch is alleen zulke speltheorie een mogelijke formalisatie van wat Marx bedoelde (niet van wat hij deed). Als men met Morishima, Von Neumanns model van evenwichtige groei het Marx-von Neumann-model noemt, doet men, naar ik meen, aan begripsverwarring. Van Marx dynamiek een evenwichtige groeitheorie maken, is iets essentieels verliezen. Maar waar is de theorie van de niet evenwichtige groei? Alleen Georgescu-Roegen gaat, in sommige geïsoleerde artikels even verder.

Men kan zich ook afvragen of het invoeren van nutsfuncties in Morishimas uitbuitingstheorie (en in die van Roemer) niet een verborgen invoeren van een neo-klassieke economische rationaliteit inhoudt in een zgn. 'herdenken' van het Marxistisch standpunt, dat juist vertrekt van de reproductie van een productiesysteem en niet van de keuzen van een consumentengroep. En ten derde, terwijl het ontwikkelen van een uitbuitingstheorie zonder arbeidswaardeleer een belangrijke stap vooruit lijkt, schijnt me toch (maar dit zou een lange argumentatie eisen) een waardeleer noodzakelijk. Deze zou een multidimensionale arbeidswaardeleer (die naast duur en intensiteit ook met de kwaliteit van arbeid rekening houdt - en dus 'abstracte' arbeid overstijgt) moeten combineren met een uitgewerkte gebruikswaardeleer (de objectieve tegenhanger van de preferentiefuncties). Om analytische redenen van formele aard de waardeleer op de helling te zetten lijkt me iets meer fundamenteels voor iets minder fundamenteels te offeren. Dit alles is echter nog onuitgewerkt.

2. Waar ik het met Van Parijs niet eens kan zijn is in zijn houding tegenover de scheiding van normatieve en feitelijke oordelen (1) en in zijn houding tegenover de scheiding van dialectiek en formele logica (2). Deze punten zijn zo belangrijk dat ik me werkelijk verplicht voel mijn minderheidsopinie tegenover de meerderheidsopinie die de zijne is te verrechtvaardigen.

a. Van feit naar norm

Zeker de wereldgeschiedenis is niet het wereldgerecht. Er kan geen sprake van zijn te ontkennen dat we ons revolteren tegen het onrecht dat zovele mensen wordt en werd aangedaan en dat we juist alternatieve geschiedenissen die hadden kunnen zijn

en die zouden kunnen zijn, moeten uitdenken, waartussen onze daden dan mede moeten helpen beslissen. Wat moet zijn is echter niet wat met noodzakelijkheid zal zijn (of zelfs met waarschijnlijkheid). Dus moeten we een criterium vinden om tussen deze alternatieve toekomstige geschiedenissen te kiezen, die op verschillende maatschappijtypen moeten uitlopen. Prima facie heeft Van Parijs dus gelijk: de directe weg van zijn naar moeten is afgesloten. We moeten dus een standpunt - een Archimedis voetstuk - vinden dat ons toestaat ons normatief uit te spreken.

Kan dat standpunt volledig buiten de evolutie en buiten de geschiedenis staan? Dat lijkt me ook uitgesloten omdat het dan aan de realiteiten van wat we geworden zijn door de evolutie en de geschiedenis niet tegemoet kan komen. Wat moet zijn, moet (a) mogelijk zijn (het onmogelijke is niet verplicht) en (b) moet ons (produkten van evolutie en geschiedenis) ertoe brengen dat wat is (mens en natuur) te behandelen zoals het is (analoog). Ik zie hiertoe geen andere mogelijkheid dan het criterium van het radicale pluralisme te hanteren: kies onder de nu mogelijke geschiedenissen die geschiedenis die het grootst mogelijk aantal personen, groepen en culturen toelaat zich volgens hun interne dynamieken te ontwikkelen.

Waarom nu juist deze norm? Want het is een norm. 1. Het is ook een feit: de ecologische evolutie doet dat (argument dat ik dank aan Werner Callebaut). Het leven vult alle leefbare niches van de biotoop. Ik mag dus veronderstellen dat ik als levens wezen bewust in mij de imperatief zal en moet voelen die eigen is aan de materiële structuur (leven) die ik vertoon. 2. Bovendien is nu juist deze norm die van Marx' jeugdwerken, die van Leibniz en Artistoteles (The great Chain of Being). 3. Dat ik (persoon of groep) andere personen of groepen moet behandelen zoals ze zijn, nl. als wezens die in staat zijn tot bewustzijn, beraadslaging, geluk en creativiteit (en slechts reactief en secundair tot destructie) is een feitelijk weerlegbare hypothese. Vanuit een algemene biologie (Ruffié) en vanuit een wijsgerige antropologie (empirische invulling van Marx' jeugdwerk), beiden gewaagde maar feitelijke wetenschappen, zou ik dus afleiden: realiseer de maatschappij die onder de in ons tijdperk haalbare alternatieven (hier komt het klassiek Marxisme zijn volle bijdrage leveren) het snelst en zekerst tot de meest pluralistische mensheid brengt.

Ik meen dus dat het essentieel is om Marx' afwijzing van de kloof tussen zijn en moeten mee te maken, maar dit wel expliciet te doen. Echter deze norm is intern contradictorisch.

Ieder individu en iedere groep moeten verzaken aan een deel mogelijkheden. Dit maakt van ieder individueel of sociaal leven een tragedie en een dialectiek (want in vol inzicht van de onvermijdelijkheid van die tragedie moet men toch altijd weer beproeven - juist door de mens die men is - ze te overwinnen). En zo kom ik tot het tweede onderwerp waarin ik het met Van Parijs niet eens kan zijn.

b. Voor mij stelt de formele logica een probleem. Langs de ene kant zie ik de steeds groeiende informele logica of argumentatietheorie (onderontwikkeld, maar die duidelijk veld wint); langs de andere kant zie ik een onoverzichtelijke veelheid van formele logica's waarvan niemand weet welke juist best aangepast is aan de taken van een logica. Die taken zie ik als drievoudig: a) ze moet de normen leveren voor 'geldige' bewijzen (bewijzen zie ik als consolidatie of systematisatiepogingen van theorieën, dus theorie-afhankelijk); b) ze moet de normen geven voor redelijke communicatie (begrijpen en controverse); c) ze moet een instrumentarium geven voor heuristische en voor heuristische ter ontwikkeling van heuristieken. Deze drie taken zijn niet dezelfde. Maar in ieder geval: alle drie maken - welke paradox als ik aan het logisch empirisme denk - van de logica een empirische wetenschap (met formeel theoretische of met literaire middelen bedreven). In alle drie gevallen echter moet de logica een aantal normen leveren voor het aflopen van processen (bewijzen, overtuigen en zoeken zijn processen) en die normen zijn zelf in proces (zowel artificial intelligence - de niet monotone logica's - als de genetische epistemologie - de Piagetiaanse pogingen - als de wetenschapsmethodologie - Batens' dialectische logica - geven dat toe). Het is een feit dat die pogingen om rationele regels voor het zich ontwikkelen van normensystemen over bewijs, overtuigings- en zoekstrategieën op te stellen nog in hun kinderschoenen staan. Maar daar ligt de toekomst van de logica.

En het is een feit dat vele van die pogingen zich nu juist op Hegel en Marx beroepen. Dit brengt er mij toe te beweren dat het reële denken verloopt volgens nog te bepalen structuren die zullen kunnen geformuleerd worden in theorieën die zo wel formeel logisch als dialectisch zullen zijn.

Eigenlijk kom ik nu weer bij het eerste verschilpunt aan : ook in de logica moet ik de overgang van zijn naar moeten doormaken wil ik niet in intuïtionisme of formalisme vervallen. Maar ik geef toe dat er meer kwaad dan goed gedaan is tot nu toe door de gevaren van de overgang feit-norm, logica-dialectiek, te verdoezelen. Ik zou voorstellen: a) toon de overgangen in

scherp detail; b) maar bega ze dan toch. Maar vermijdt verwarring (en hier vind ik wel dat Marx schuldig is).

Ik geef ook toe dat zoals Van Parijs zegt, veel (maar niet alles!) van wat Marx gedaan heeft, zonder dialectiek en zonder feit-norm overgang behouden kan worden.

3. Ik vind het nodig, zoals Tromp doet, te onderstrepen dat terwijl Marx belangrijk is, 'het' 'Marxisme' (als monolithische eenheid te nemen of te laten) dat niet is. Maar terwijl wat hij over Marx zegt, over letterlijk alle grote denkers gezegd kan worden, lijkt hij me de interne eenheid van Marx' oeuvre - hoe onaf het in vele delen ook is - toch niet te willen zien. Ieder van ons zal daar wel zijn eigen idee over hebben, maar ik meen zulke eenheid wel te ontdekken. Volgens mij wil Marx een systeem schetsen dat noodzakelijk door zijn interne structuur groeit, zich complexifieert en zich ontwikkelt, dat als geheel die eigenschap vertoont die uitgedrukt wordt in vele verschillende dimensies (politiek, sociaal, cultureel) en dat toch essentieel een systeem is van materiële actoren die als geheel zichzelf reproduceren, uitbreiden en complexifiëren. Hegel wil dat ook, en nog vele anderen. Ik beschouw het niet als een scheldwoord dat dit een 'metafysische poging' zou zijn. Wat mij treft is, dat (zoals bij alle grote wijsgeren) de metafysische kern (die bestaat) tot een wetenschappelijke uitdrukking is gekomen (een beginnende maatschappijtheorie).

4. De diamat heeft inderdaad (naast zovele litteraire Marxisten) gebazeld over dialectiek. Kan men er echter alleen over bazelen ?

Ik beweer (en waar heeft Tromp dat weerlegd gezien ?) dat een streng en analytische aanpak van het begrip dialectiek mogelijk is (cfr. supra, vooral 2b). Die kon echter eerst van de grond komen nadat a) in de formele logica de zgn. 'paraconsistente' systemen zijn ontdekt (Jaskonski-Da Costa) (systemen die niet triviaal zijn en waarin tegenstrijdigheden afleidbaar zijn); b) nadat in diezelfde logica epistemische en preferentiële logica's zijn ontwikkeld (Van Wright, Hintikka, Elster) (men kan natuurlijk tegenstrijdige beweringen geloven en tegenstrijdige preferenties hebben, en men kan - op meta-vlak - vastleggen, hoe het systeem verandert als men ontdekt dat men die tegenstrijdige preferenties of geloofsinhouden heeft); c) bovendien kan een conflicttheorie (speltheorie en post-speltheorie) ontwikkeld worden waarin kan blijken dat maatschappelijk en psychologisch handelen steeds conflictueel handelen is (doorheen de 'reële contradicties', die tussen

haakjes niet van Hegel stammen, maar van Kant). Het probleem dat zich voor mij stelt is dat van de relatie tussen objectvlak en metavlak: op het sociaal objectvlak worden conflicten uitgevochten, tussen personen en groepen met interne en externe tegenstrijdige en tegengestelde (de twee !) overtuigingen en belangen. Als theoreticus tracht ik daarvan een model te bouwen, dat zoveel mogelijk niet tegenstrijdig is maar het altijd wordt en met andere modellen in tegenstelling geraakt. Bovendien als sociaal actor gebruik ik deze modellen om in het objectplan onder te duiken en zoveel mogelijk de 'persverse effecten' (i.c. niet gewilde en contraproductieve effecten) van mijn ageren te voorzien en te herstellen (door precorrectie).

Typisch voor de menswetenschappen is trouwens dat het interioriseren door de actoren van maatschappijmodellen hun actie wijzigt en dus zelf(!) in die modellen moet worden voorzien (zie Dacy's Absorptietheorie). Dat wist Marx reeds ! Marx' praktijk is in dit opzicht (zie de behandeling van de 'falling rate of profit' in Das Kapital, dl. III en de 'Grundrisse') veel beter dan zijn theorie (Das Kapital, dl. I - dl. IV).

Men ziet dus dat in tegenstrijd met wat Tromp 'gebazel' noemt er zich zowel op het objectvlak, op het metavlak en op het praktijkvlak tal van ingewikkelde problemen stellen die men zinnig 'het probleem van de dialectiek' kan noemen.

5. Met alles wat Tromp zegt over de afwezigheid van het politieke bij Marx ben ik het eens. Maar omdat ik nu eenmaal positiever sta tegenover hem dan Tromp denk ik dat de theorie van de onderdrukking en het verzet, die een dynamiek van de macht zoekt, zich kan inspireren op een theorie van de uitbuiting (cfr. II.F en G). Marx heeft dit niet geleverd. Zouden wij het niet eens kunnen beproeven ?

6. In tegenstelling tot wat Tromp beweert, verwerpt Marx (uitgenomen in het Manifest en de jeugdwerken) steeds weer de eschatologische dimensie van zijn denken. In tegenstelling tot én Marx én Tromp vind ik dat de utopische dimensie van dat denken (de droom van een maatschappij van gelijken die in democratische associaties de solidariteit der mensen realiseren) moet worden levend gehouden. Zij wordt ook levend gehouden door zulke groepen als de voortzetters van Habermas, van Bloch, de radicale Rawlsianen en de beginnende politieke filosofie vertrekkend van Piaget. Deze utopische dimensie is en moet echter radicaal democratisch zijn, mag zich geen illusies maken over een volledige realisatie van haar doelen en mag

niet langer aarzelen utopische blauwdrukken van toekomstige mogelijke maatschappijen ter discussie voor te leggen. Met Tromp verzet ik me tegen de eschatologie, maar tegen Tromp (duidelijk te zeer beïnvloed door Kolakowski's gigantisch pamflet) zou ik de pre-Marxistische utopisten met Marx willen samenbrengen. Utopie ≠ eschatologie!

KGRT ANTWOORD OP DE REAKTIES VAN LEO APOSTEL

Philippe VAN PARIJS

Er zijn twee fundamentele punten waarover Leo Apostel en ik het niet eens zijn: de mogelijkheid van een overgang van feit naar norm en de zinvolheid van dialektiek. Apostel verdedigt beiden tegen de "meerderheidsopinies", die hij mij toeschrijft.

In verband met het eerste punt stelt Apostel twee argumenten voor. Het eerste is heel algemeen en steunt op drie premisen: 1) het onmogelijke is niet verplicht ("ought implies can"); 2) of iets mogelijk is of niet is een feitelijke vraag; 3) of iets verplicht is of niet is een normatieve vraag. Dus worden normen (tenminste gedeeltelijk) door feiten bepaald. Tot hier toe zijn wij het eens. Maar hieruit volgt niet dat een overgang van feit naar norm (in de zin ter discussie) mogelijk is. Om te weten of een bepaalde vorm van maatschappij (normatief) wenselijk is hoeven wij ons niet af te vragen of die mogelijk is. Natuurlijk kunnen wij slechts dan een morele plicht hebben de wenselijke vorm van maatschappij te verwezenlijken als zij ook mogelijk is. Maar als zij dat niet is kunnen wij nog een plicht hebben zij zover mogelijk te verwezenlijken. Wat door feiten (mede)bepaald wordt, is de modaliteit van het normatieve ("moet", "moet zover mogelijk", "mag", etc.), niet het normatieve zelf. De ontdekking van wat mogelijk is en wat niet, kan wel een overgang van een modaliteit van het normatieve tot een andere tot gevolg hebben. Maar van een overgang van feit tot norm kan hier geen sprake zijn.

Met zijn tweede argument, dat veel specifiek is, beweert Apostel dat een specifieke norm, het "radicale pluralisme", uit twee specifieke feiten afleidbaar is (ik laat de verwijzing naar de jonge Marx, Leibniz en Aristoteles terzijde; zij is wel relevant om die norm ernstig te doen nemen, maar niet om hem te rechtvaardigen). Het radicale pluralisme eist dat men die vorm van maatschappij verwezenlijkt "die het grootst mogelijk aantal personen, groepen en culturen toelaat zich volgens hun interne dynamieken te ontwikkelen" (of die het snelst en zekerst naar zulk een toestand leidt). De twee feiten waaruit Apostel deze norm meent af te leiden zijn 1) dat de ecologische evolutie alle leefbare niches van de biotoop vult (algemene biologie) en 2) dat personen en groepen in staat zijn tot bewustzijn, beraadslaging, geluk en creativiteit, en slechts reactief en secundair tot destructie (wijsgerige anthropologie). Er zijn hier talrijke interpretatieproblemen die onvermijdelijk door Apostels korte repliek niet opgelost konden worden: Hoe moeten conflicten tussen de interne dynamiek van culturen en die van personen geregeld worden? (Bestaat het wezen van een cultuur - en ook de diepste reden voor culturele verscheidenheid - niet daarin dat zij de dynamiek van personen (vaak onbewuste) grenzen oplegt?). Hoe kan de hoogst selectieve biologische evolutie iets te maken hebben met pluralisme? (Het milieu laat slechts de uitdrukking toe van een uiterst gering deel van het evolutief potentieel van een levende bevolking). Hoe onderscheidt men empirisch "primaire" en "secundaire" kenmerken van een persoon of een groep? (Het is uiterst belangrijk normatieve beschouwingen hier weg te laten). Enzovoort. Maar ook al kunnen al die interpretatieproblemen bevredigend opgelost worden, de centrale moeilijkheid blijft onaangetast. Nergens toont Apostel aan (zij het ook maar schematisch) waarom het onmogelijk zou zijn (zonder zich tegen te spreken) de twee vermelde feiten te aanvaarden en toch de voorgestelde norm te verwerpen. Niets dwingt iemand die het over biologie en anthropologie met Apostel eens is ook zijn radicale pluralisme te aanvaarden. En alleen als zo'n dwang bestond zou Apostels specifiek argument in staat zijn de "meerderheidsopinie" over feit en norm te ondermijnen.

Over het tweede punt, de zinvolheid van dialectiek, zal ik (nog) korter zijn, omdat ik Apostels' ideeën op dit gebied al elders (min of meer rechtstreeks) besproken heb (zie Van Parijs, 1982 en 1983). Ik twijfel er niet aan dat de logica als een empirische wetenschap in de drie door Apostel vermelde richtingen (bewijs, communicatie, heuristiek) vruchtbaar ontwikkeld kan worden, noch dat sommige aspecten van die onderneming iets te doen zou hebben met wat Hegel, Marx en

Engels soms dialectiek noemden. Maar die verbanden leggen is een geweldig ingewikkelde taak zowel om inhoudelijke als om exegetische redenen. En "dialectiek" is te periferisch in het project van Marx, dat voor mij eerst en vooral een politiek project is, om die taak de moeite waard te maken. Het leven is kort, en er is heelwat te doen dat mij veel dringender schijnt.

Apostel heeft meer geduld of meer moed, en zeker ook meer vertrouwen in het succes van die taak. Maar waar gaat hij tijd vinden om de utopische dimensie van het werk van Marx levend te houden - wat hij zo belangrijk acht in de laatste lijnen van zijn "Reakties" - en om "utopische blauwdrukken van toekomstige mogelijke maatschappijen ter discussie voor te leggen" ? Daar ligt, volgens mij, de echte prioriteit.

REFERENTIES

VAN PARIJS, Philippe, "Perverse effects and social contradictions. Analytical vindication of dialectics ?" British Journal of Sociology, 33(1982), 589-603.

VAN PARIJS, Philippe, "Dialectic reminders and catastrophe models. A sceptic's note", in F. Vandamme & R. Pinxten (eds.), The Philosophy of Leo Apostel, Gent: Communication and Cognition, 1983, forthcoming.

EEN REACTIE OP HET COMMENTAAR VAN APOSTEL

B. TROMP

Puntsgewijs wil ik als volgt op het interessante commentaar van Apostel reageren: ik beperk mij daarbij tot die punten waarvoor ik mij het meest aangesproken voel.

1. Wellicht is mijn houding ten opzichte van Marx inderdaad 'globaal negatief'. Als dat zo is, is dat oordeel tot stand gekomen tijdens een lange tijd van bestudering van Marx, en heb ik de resultaten daarvan met name in mijn boek Karl Marx beredeneerd neergelegd. Ik meen mij zelfs te kunnen verstoppen te zeggen dat juist de 'hedendaagse realiteit' mij daarbij heeft beïnvloed. Ik doel hierbij op de politieke praktijk van degenen die zich op Marx beroepen hebben. Apostel is het met mij eens dat een theorie van de politiek bij Marx ontbreekt. Marx is niet de uitvinder van de Goelag Archipel, maar de combinatie van een utopie die vermomd is als de onherroepelijke gang van de geschiedenis met een afwezige theorie van de politiek bood wel een uiterst gunstige voedingsbodem voor de ontwikkeling van een totalitair communisme. Die afwezigheid is geen toeval. Ik houd het erop dat voor de politieke theorie en de politieke praktijk van een libertair socialisme de theorieën van Marx vooral belangwekkend zijn omdat ze markeren: de paden die in het moeras voeren.

2. Bij de wijze waarop Apostel Marx volgt in diens afwijzen van de scheiding tussen zijn en behoren wil ik slechts één kanttekening maken: bij Marx wordt dit standpunt enkel en alleen gerechtvaardigd door zijn hegeliaanse uitgangspunt. Alleen wie meent de gang der geschiedenis doorzichtig te hebben gemaakt, kan met recht staande houden dat het even zinloos als onmogelijk is een onderscheid te maken tussen datgene wat men kent en datgene wat men waardeert. Wie deze filosofie der geschiedenis niet onderschrijft, heeft ook geen basis om het standpunt in deze van Marx te onderschrijven.

3. Ik ontken geenszins de eenheid in het werk van Marx. Deze zie ik echter enkel en alleen in het doorwerken van de oorspronkelijke geschiedfilosofische uitgangspunten, ook in het latere werk - hierin verschil ik dus uitdrukkelijk met Apostel van mening. Dat Marx een stelsel wilde scheppen zoals door Apostel geschetst is zeker waar, maar mijn conclusie is dat hij daar niet in geslaagd is vanwege de onverenigbaarheid van zijn doelstellingen en uitgangspunten. Daarbij is het bezwaar niet dat het werk van Marx uiteindelijk een 'metafysische poging' behelst, maar dat zowel hijzelf als veel van zijn volgelingen dit metafysische karakter hebben ontkend, en door hebben willen laten gaan voor wetenschappelijk.

4. Niet overtuigd ben ik door Apostels verdediging van de dialectiek. Wij moeten niet twisten over woorden, maar zoveel is zeker: bij Hegel (en bij Marx) is dialectiek niet een of ander methode van onderzoek, maar een begrip dat alleen maar

betekenis heeft binnen het kader van hun filosofie van de geschiedenis; het is de beweging van de geschiedenis zelf, zowel als de beschrijving daarvan, meldt Hegel ergens. De debatten binnen bepaalde takken van logica en kennistheorie die nu onder de noemer dialectiek vallen hebben daar mijns inziens niets mee te maken. Dat geldt ook voor wat Apostel het objectvlak noemt: de analyse van tegenstellingen in de samenleving heeft geen beroep op Marx of de dialectiek nodig.

5. Apostel stelt dat wat ik over Marx zeg over letterlijk alle grote denkers gezegd kan worden. Misschien heeft hij daar wel gelijk aan. Maar geen enkele andere grote denker heeft aanleiding gegeven (misschien met uitzondering van Freud) tot zulke verbitterde pogingen - en ten koste van bijna alles - diens originaliteit te bewijzen, een orthodoxie op te stellen en te handhaven, en krampachtig te pretenderen dat hij nog steeds vruchtbaar, actueel of toepasbaar is. Dat kan men de pathologie van het marxisme noemen, maar daar kan men niet omheen.

SUMMARY

Karl Marx died in London precisely one hundred years ago, in 1883. The editors wish to use the occasion of this centennial to examine the present significance of Marx for sociology, and to do so in such a way that reflects the controversial character of his work. Thus the three authors - L. Apostel (Ghent), Ph. Van Parijs (Louvain-la-Neuve), and B. Tromp (Leiden) - have taken different positions with respect to three questions: a) Can contemporary society still be understood in terms of the theory of Marx?; b) What are the strengths and the weaknesses of his theory?; c) How do you envision the future of his theory? Each of the contributions is followed by reactions on the part of the other authors.